

АЛТЕРНАТИВНЕ МОГУЋНОСТИ И МОРАЛНА ОДГОВОРНОСТ¹

У готово свим актуелним расправама поводом проблема слободe воље доминантну улогу игра принцип који ћу назвати „принцип алтернативних могућности“. Овај принцип тврди да је нека особа морално одговорна за оно што је учинила само ако је могла учинити другачије. Право значење овог принципа је предмет полемике, посебно то да ли се неко ко га прихвата у исто време обавезује на став да су морална одговорност и детерминизам инкомпатибилни. Било како било, изгледа да нико није склон томе да негира, нити чак доведе у питање принцип алтернативних могућности (протумачен на овај или онај начин). Генерално, он изгледа тако неоодољиво плаузибилан да су га неки филозофи окарактерисали као *a priori* истину. Чак и они чији су ставови о слободи воље и моралној одговорности међусобно радикално супротстављени, очигледно налазе у том принципу чврсте и убедљиве заједничке основе поводом којих могу без проблема заузети супротно становиште.

Али принцип алтернативних могућности је лажан. Нека особа може и те како бити морално одговорна за оно што је учинила чак и када није могла учинити другачије. Плаузибилност овог принципа је илузија коју можемо отклонити тако што ћемо се ближе фокусирати на релевантне моралне феномене.

I

У тражењу илустрације за принцип алтернативних могућности најприродније је посегнути за ситуацијама у којима исте околности изазивају да нека особа учини нешто и онемогућују јој да избегне чињење тога. Ово укључује, на пример, оне ситуације у којима је особа принуђена да учини нешто, или је подстакнута хипнотичком сугестијом да то учини, или оне у којима ту особу нека унутрашња компулзивна сила води ка томе да учини оно што чини. У оваквим ситуацијама, постоје околности које онемогућују тој особи да учини другачије и управо те околности такође служе да изазову да учини то што чини.

Али свеједно, могу постојати околности које сачињавају довољне услове да неко изведе одређену радњу и које због тога онемогућују ту особу да учини другачије, али такве да, у ствари, не подстичу дату особу да дела или на било

¹ Текст је преведен према изворнику: Harry G. Frankfurt, *Alternate Possibilities and Moral Responsibility*, The Journal of Philosophy, Vol. 66, No. 23 (Dec.4, 1969), pp. 829–839.

који начин произведе своје дело. Нека особа може учинити нешто у околностима које јој не остављају алтернативу томе, а да те исте околности, у ствари, покрећу или воде ка томе да то учини – тј. да заправо не играју никакву улогу у изазивању тога да она учини оно што чини.

Разматрање ситуација које се карактеришу околностима ове врсте, чини ми се, баца сумњу на релевантност ове чињенице, да особа која је учинила нешто није могла учинити другачије, поводом питања моралне одговорности. Покушаћу да развијем неке примере ове врсте у контексту дискусије о принуди и да покажем да наше моралне интуиције поводом ових примера иду ка томе да негирају принцип алтернативних могућности. Потом ћу расправљати о овом принципу у општијим појмовима, објаснити шта по мом мишљењу није у реду с њим, и показати укратко без аргументисања како би он могао бити поправљен.

II

Опште је прихваћено да особа која је била принуђена да учини нешто није то учинила слободно и није морално одговорна за оно што је учинила. Сада, доктрина да су принуда и морална одговорност узајамно искључиве може изгледати као да није ништа више од некакве партикуларизоване верзије принципа алтернативних могућности. Потпуно је природно рећи за особу која је била принуђена да учини нешто да она није могла учинити другачије. И може лако изгледати да то што је принуђена лишава особу слободе и моралне одговорности једноставно зато што је то специјални случај немогућности да се учини другачије. Принцип алтернативних могућности може на овај начин црпети веродостојност из своје везаности за веома плаузибилни исказ да је морална одговорност искључена принудом.

Али није исправно да би то тако требало да буде. Чињеница да је особа била принуђена да дела као што јесте може повлачити обоје: и да она није могла учинити другачије, и да нема моралну одговорност за своје дело. Али њено непосредовање моралне одговорности не следи из њене немогућности да учини другачије. Доктрина да принуда искључује моралну одговорност погрешно је схваћена, другим речима: схваћена је као партикуларизована верзија принципа алтернативних могућности.

Претпоставимо да је неком потпуно уверљиво забрањено казном коју сматра неприхватљивом и да он потом чини шта је од њега захтевано. Можемо осмислити детаље који би учинили да буде разложно веровати да је особа била принуђена да изведе дато дело, да није могла учинити другачије и да не сноси моралну одговорност за чињење онога што је учинила. Али шта поводом ситуација ове врсте гарантује исправност процене да особа којој је прећено није морално одговорна за своје дело?

Овом питању се може прићи разматрањем ситуација следеће врсте. Донс одлучи из сопствених разлога да учини нешто, неко му потом запрети врло

окрутном казном (толико окрутном да би се свака разумна особа повиновала претњи) да мора учинити управо то, и он то учини. Хоћемо ли узети да је Џонс морално одговоран за оно што је учинио? Мислим да то зависи од онога шта мислимо поводом улога које су, у навођењу њега да тако дела, одиграле његова оригинална одлука, с једне, и поменута претња, с друге стране.

Једна могућност је да Џонс₁ није разумна особа, већ пре човек који ради оно што је једном наумио без обзира на то шта следи и без обзира на то колико га то кошта. У том случају претња, у ствари, није извршила никакав делотворан утицај на њега. Он је делао не базирајући се на њу, врло слично томе као да није ни свестан да она уопште постоји. Ако је заправо овако било, онда она ситуација уопште није садржала принуду. Претња није навела Џонса₁ да учини оно што је учинио. Нити је у ствари била довољно да га спречи да учини другачије – јер, да је његова ранија одлука била да учини нешто друго, ова претња га не би нимало одвратила. Очигледно је да у овим околностима чињеница да је Џонсу₁ забрањено ни на који начин не умањује моралну одговорност коју он иначе сноси за своја дела. Овај пример, свеједно, није противпример нити за доктрину да принуда оправдава нити за принцип алтернативних могућности. Јер ми смо претпоставили да је Џонс₁ човек над којим претња нема ефекат принуде, и да га стога она заправо и није лишила алтернативе чињењу онога што је учинио.

Друга могућност је да се Џонс₂ због претње осећао као да је испред штампеда. Под претњом он би извео дато дело без обзира на одлуку коју је раније донео. Штавише, претња га је толико јако узнемирила да је потпуно заборавио своју претходну одлуку и учинио шта се од њега захтева, искључиво због тога што је био преплашен казном којом му је било забрањено. У овом случају, то што је и сам већ раније одлучио да изведе то дело није релевантно за његово делање. Када је дошао тренутак одлуке он није мислио ни на шта друго сем на претњу и искључиво га је страх навео на дело. Чињеница да је Џонс₂ претходно из својих разлога одлучио да дела управо на тај начин може бити релевантна за оцену његовог карактера; он може сносити пуну моралну одговорност за доношење *те* одлуке. Али тешко да можемо рећи да је морално одговоран за своје дело. Јер он је извео то дело, једноставно, као резултат принуде којој је био изложен. Његова претходна одлука није одиграла никакву улогу у изазивању тога да он учини оно што је учинио, и било би, стога, сувишно доделити јој улогу у моралној процени његовог дела.

Размотримо сада трећу могућност. Џонс₃ није бежао од претње као испред штампеда нити је био индиферентан према њој. Он је доживео претњу као што би и сваки разуман човек, и повиновао би јој се свесрдно да већ раније није донео одлуку која се поклапа са оном која се од њега захтева. У ствари, он је извео дато дело на основу одлуке коју је донео пре него му је забрањено. Када је делао, он заправо није био мотивисан претњом већ једино разматрањима која су га оригинално навела на то дело. Оно што га је навело на делање није била претња, иако би била – да већ није имао обезбеђен довољан мотив за извођење дела које је у питању.

Без сумње, у случајевима као што је овај, било би врло тешко знати шта се тачно догодило. Да ли је Цонс₃ извео дато дело због претње или су његови разлози за делање они који су га још раније навели да учини тако? Или је, пак, он делао на основу два мотива од којих је сваки довољан за дело које је учинио? Свакако, није немогуће да ова ситуација буде јаснија него што су иначе овакве ситуације. Претпоставимо да је нама очигледно да је Цонс₃ делао на основу својих сопствених одлука, а не због претње. Мислим да је онда оправдано посматрати његову моралну одговорност за оно што је учинио као да на њу претња уопште не утиче, иако, због тога што би свеједно подлегао претњи, он није могао да избегне чињење онога што је учинио. Било би потпуно разложно да начинимо потпуно исту процену његове моралне одговорности какву бисмо направили када он не би ни знао за претњу. Јер претња у ствари и није утицала на његово извођење датог дела. Учинио је шта је учинио, исто као да претње уопште није ни било.

III

Случај Цонса₃ може, на први поглед, изгледати као да комбинује принуду и моралну одговорност, и стога чини противпример за доктрину да принуда оправдава. Али није сасвим сигурно да он то чини, јер је нејасно да ли овај пример конституише прави случај принуде. Можемо ли рећи да је Цонс₃ био принуђен да учини нешто када је он већ сам одлучио да то учини и када је учинио то потпуно на основу те одлуке? Или би било исправније рећи да Цонс₃ није био принуђен да учини шта је учинио, иако је и он сам био свестан да је била на делу једна сила којој је немогуће одупрети се а због које је морао да то учини. Моје сопствене лингвистичке интуиције ме воде ка другој алтернативи, али су помало двосмислене. Можда можемо рећи било коју од ове две ствари, или можда, коју год од њих рекли, морамо додати објашњење које је квалификује.

Било како било, ова магловитост не омета нас у извлачењу једне битне поуке из испитивања овог примера. Претпоставите да смо одлучили да кажемо да Цонс₃ *није* био принуђен. Свакако, наши основи за ово тврђење били би да је погрешно сматрати неког човека принуђеним да учини нешто осим ако он то чини *због* силе принуде која се врши над њим. Чињеница, да јој је упућена претња којој је немогуће одолети, онда, не повлачи за собом да је особа, којој је та претња упућена, принуђена да учини оно што чини. Биће такође неопходно и то да је претња оно што стварно објашњава њено чињење тога. С друге стране, претпоставимо да Цонс₃ *јесте* принуђен. Онда бисмо били присиљени да признамо да бити принуђен не искључује бивање морално одговорним. И били бисмо, такође, сигурно наведени на гледиште да принуда утиче на процену моралне одговорности неке особе само онда када особа дела на начин на који дела због тога што је принуђена да учини тако – тј. када је чињеница да је она принуђена оно што објашњава њено дело.

Шта год одлучили да кажемо, уочићемо да доктрина да принуда искључује моралну одговорност није партикуларизирана верзија принципа алтерна-

тивних могућности. Ситуације у којима особа која чини нешто не може чинити другачије зато што је изложена снази принуде – или уопште нису случајеви принуде или су ситуације у којима та особа идаље може бити морално одговорна за оно што чини, ако то што чини није због принуде. Када оправдавамо неку особу која је била принуђена, не оправдавамо је зато што она није могла да учини другачије. Чак и ако је нека особа изложена сили принуде која искључује извођење било ког дела од стране ње сем једног, она може ништа мање сносити пуну моралну одговорност за извођење тог дела.

IV

У мери у којој принцип алтернативних могућности црпи своју плаузибилност из везаности за доктрину да принуда искључује моралну одговорност, у тој мери јасно разумевање каснијег умањује привлачност претходног. Доиста, случај Џонса₃ може изгледати као да чини више од расветљавања везе између ове две доктрине. Може, и те како, изгледати да он пружа одлучујући против-пример за принцип алтернативних могућности и да стога показује да је он лажан. Јер немогућност да се одоли претњи којој је Џонс₃ изложен може се узети и као да значи да он не може а да не изведе дело које изводи. А притом претња, пошто Џонс₃ изводи дело не обазире се на њу, не умањује његову моралну одговорност за оно што чини.

Следећи приговор биће без сумње упућен против ове сугестије да је случај Џонса₃ противпример за принцип алтернативних могућности. Можда постоји смисао у ком Џонс₃ не може учинити другачије него да изведе дело које изводи, јер он је разуман човек а претња с којом се он сусреће је довољна да покрене сваког разумног човека. Али то није смисао који је релевантан за принцип алтернативних могућности. Његово знање да ће трпети неприхватљиво оштру казну не значи да Џонс₃, строго говорећи, *не може* извести нити једно друго дело до оно које изводи. Напослетку, њему је и даље отворена могућност, и то је круцијално, да пркоси претњи ако то жели и да прихвати казну коју му његово дело са собом доноси. У смислу у ком принцип алтернативних могућности користи појам „моћи учинити другачије“, немогућност Џонса₃ да се одупре претњи не значи да он не може учинити другачије него да изведе дело које изводи. Због тога случај Џонса₃ не представља пример супротан овом принципу.

Не намеравам да разматрам у ком смислу појам „моћи учинити другачије“ фигурира у принципу алтернативних могућности, нити да покушам да одмерим снагу приговора који сам управо описао.² И то зато што верујем да какву год снагу мислили да има овај приговор он може бити одбачен изменом

² Два главна појма која су употребљена у принципу алтернативних могућности су „морално одговоран“ и „моћи учинити другачије“. Расправљати о принципу без анализирања оба ова појма може одиста изгледати као покушај напада у гусарском стилу. Нека читалац онда прими к знању да је моја гусарска застава истакнута.

примера на следећи начин.³ Претпоставимо да неко – рецимо Блек – жели да Џонс₄ изведе одређено дело. Блек је спреман да иде прилично далеко да би добио шта жели, с тим што би радије да не ода своје намере ако то није неопходно. Зато он чека све до момента непосредно пре него да Џонс₄ реши шта да учини, и не чини ништа осим ако му је јасно (а Блек је одличан у просуђивању тога) да ће Џонс₄ одлучити да учини нешто *друго* од онога што он жели да овај учини. Ако заиста постане јасно да ће Џонс₄ одлучити да учини нешто друго, Блек предузима делотворне кораке да осигура да Џонс₄ ипак одлучи да учини, и да заиста учини, оно што он жели да овај учини.⁴ Какве год да су првобитне преференце и намере Џонса₄, Блек ће на крају добити шта жели.

Које ће кораке Блек предузети, ако верује да их мора предузети, у циљу сигурности да ће Џонс₄ одлучити и делати као што он жели? Свако са теоријом о томе шта „моћи учинити другачије“ значи може одговорити на ово питање за себе описујући мере какве он сматра довољним да гарантују да, у релевантном смислу, Џонс₄ не може учинити другачије. Нека Блек изговори страховиту претњу која чини обоје: и присиљава Џонса₄ да изведе жељено дело и спречава га да изведе оно забрањено. Нека Блек да Џонсу₄ напатак или га хипнотише, или на неки начин налик овима генерише у Џонсу₄ неодољиву унутрашњу компулзију за извођење дела које Блек жели да буде изведено и за избегавање других. Или нека Блек манипулише најситнијим процесима мозга Џонса₄ и његовог нервног система на неки директнији начин, тако да узрочне силе које иду у и из његових синапси и кроз нерве овог једног човека одреде да он одабере да дела и да заиста дела на онај начин и нити на један други. Другим речима: који год да су услови под којима се постиже то да Џонс₄ не може учинити другачије, нека Блек изазове да ови услови важе. Структура примера је, мислим, довољно флексибилна да избегне сваку оптужбу за ирелевантност прилагођавајући се оној доктрини на којој је оптужба заснована.⁵

³ Након осмишљавања примера који ћу сада развити сазнао сам да је Роберт Нозик (Robert Nozick), у предавањима која су држана пре неколико година, формулисао један пример генерално истог типа и предложио га као противпример за принцип алтернативних могућности.

⁴ Претпоставка да Блек може да предвиди шта ће Џонс₄ одлучити да учини не отвара питање детерминизма. Можемо замислити да се Џонс₄ често сретао са алтернативама – *А* и *Б* – које сада сусреће, и да се на његовом лицу увек појављивао истоветни тик непосредно пре него одлучи да уради *А* и никада непосредно пре него што одлучи да уради *Б*. Знајући ово, и посматрајући тикове, Блек би имао на основу чега да предвиђа. Ово, свакако, претпоставља да постоји нека врста узрочне везе између стања Џонса₄ у тренутку тика и његових наредних стања. Али свако плаузибилно гледиште поводом одлуке или делања би допустило да долажење до одлуке и извођење неког дела обоје укључују неке раније и неке касније фазе са каузалним везама између њих, и то такве да раније фазе нису и саме део одлуке или дела. Овај пример не захтева да ове раније фазе буду детерминистички везане за неке још раније догађаје.

⁵ Овај пример је такође довољно флексибилан да омогући и елиминисање Блека. Свако ко мисли да је ефектност овог примера поткопана његовом зависношћу од људског манипулатора који намеће своју вољу Џонсу₄, може заменити Блека неком машином програмираном да ради оно што Блек ради. Ако то и даље није добро, онда заборавите и Блека и машину и претпоставите да њихову улогу играју природне силе које уопште не укључују вољу или жеље.

Сада претпоставимо да Блек уопште не мора да открије своје намере јер Џонс₄, из својих сопствених разлога, одлучује да изведе и изводи управо оно дело које Блек жели да овај изведе. У том случају, сасвим је јасно, Џонс₄ ће сносити у потпуности исту моралну одговорност за оно што је учинио као што би сносио да Блек није био спреман да предузме кораке да осигура да он учини то. Било би прилично неразумно оправдати Џонса₄ за његово дело, или му одрећи похвалу која би му иначе била упућена, на основу чињенице да он није могао учинити другачије. Ова чињеница није имала никакву улогу у навођењу њега да дела као што је делао. Он би делао истоветно чак и да није било те чињенице. Заиста, све се одиграло баш као што би се одиграло без Блековог присуства у овој ситуацији и без његове спремности да се умеша у њу.

У овом примеру постоје довољни разлози да Џонс₄ изведе дело које је у питању. Које ће дело учинити не зависи од њега, али, наравно, на неки начин зависи од њега да ли дела самостално или као резултат Блекове интервенције. То зависи од тога коју радњу је он сам склон да изведе. Али, било да на крају дела самостално или као резултат Блекове интервенције, он изводи исту радњу. Он нема алтернативу до да учини оно што Блек жели да он учини. Међутим, ако то учини из својих разлога, на његову моралну одговорност за чињење тога не утиче чињеница да је Блек вребао из позадине са злокобном намером – будући да та намера уопште није ни ступила у дело.

V

Чињеница да нека особа није могла избећи да учини нешто довољан је услов за њено чињење тога. Али, као што неки од мојих примера показују, ова чињеница може да не игра баш никакву улогу у објашњењу зашто је она то учинила. Та чињеница може да уопште не фигурира међу околностима које су у ствари изазвале да особа учини шта је учинила, тако да је њено дело могуће у потпуности објаснити на основу нечег другог. То јест, чак и ако је та особа била онемогућена да учини другачије не мора бити случај да је делала као што јесте *због тога* што није могла учинити другачије. Но, ако неко нема алтернативу чињењу одређеног дела али га не чини због тога што је био онемогућен да учини другачије, онда би он извео потпуно исто дело чак и да је *могао* учинити другачије. Околности које су учиниле да је њему немогуће да учини другачије могле су бити уклоњене из дате ситуације, а да то на било који начин не утиче на оно што се догодило или зашто се то догодило. Шта год да је у ствари навело дату особу да учини шта је учинила, или шта год ју је натерало да то учини, навело би је или натерало чак и да је њој било могуће да учини нешто друго уместо тога.

Стога, не би се ништа променило, што се тиче њеног дела или тога како је та особа дошла до тога да га изведе, када околности, које су учиниле немогућим да она избегне извођење тог дела, не би важиле. Чињеница да она није могла учинити другачије, сасвим је јасно, не обезбеђује никакав основ за пре-

тпоставку да *би* она *можда* учинила другачије да је била у могућности. Када је нека чињеница на овај начин ирелевантна за проблем објашњења понашања неке особе изгледа сасвим сувишно дати јој било какав значај у процењивању моралне одговорности те особе. Зашто би та чињеница била разматрана у формирању моралне оцене о датој особи када не помаже ни на који начин у разумевању шта ју је натерало да дела као што је делала, нити шта би, у другим околностима, могла учинити?

Због овога је, онда, принцип алтернативних могућности погрешан. Он тврди да нека особа не сноси моралну одговорност – тј. да она треба да се оправда – за извођење неког дела, ако су постојале околности које су јој онемогућиле да избегне извођење тог дела. Али могу постојати околности које онемогућавају особи да избегне извођење неког дела, а да те околности на било који начин не изазивају то да она изведе то дело. Свакако не би било добро за ову особу да се позове на овакве околности у покушају да ослободи себе моралне одговорности за извођење дела које је у питању. Јер ове околности, по претпоставци, немају никакве везе с њеним чињењем онога што је учинила. Она би учинила потпуно исту ствар, и била би наведена или натерана на потпуно исти начин да то учини, чак и да те околности нису важиле.

Засигурно, ми често оправдавамо људе за оно што су учинили када нам они кажу (и када им верујемо) да нису могли учинити другачије. Али ово је зато што ми претпостављамо да оно што нам они говоре служи да објасни зашто су учинили оно што су учинили. Ми верујемо да они нису неискрени на начин на који би био неко ко је као оправдање навео чињеницу да није могао да избегне да учини оно што је учинио, али ко је и те како добро знао да то уопште није разлог због којег је то учинио.

Оно што сам рекао може сугерисати да принцип алтернативних могућности треба поправити тако да тврди да нека особа није морално одговорна за оно што је учинила ако је то учинила због тога што није могла учинити другачије. Може се лако приметити да ова поправка принципа не утиче озбиљно на аргументе оних који су се ослонили на оригинални принцип у својим покушајима да докажу да су морална одговорност и детерминизам инкомпатибилни. Јер, ако је било каузално детерминисано да особа изведе одређено дело, онда ће бити истинито да је особа извела то због ових каузалних детерминанти. И ако чињеница да је било каузално детерминисано да особа изведе одређено дело значи да особа није могла учинити другачије, као што филозофи који аргументишу у прилог тези о инкомпатибилизму обично претпостављају, онда ће чињеница да је било каузално детерминисано да особа изведе одређено дело значити да га је особа извела због тога што није могла учинити другачије. Поправљени принцип алтернативних могућности ће повлачити, са овом претпоставком поводом значења „моћи учинити другачије“, да особа није морално одговорна за оно што је учинила ако је било каузално детерминисано да она то учини. Било како било, ја не верујем да је ова поправка принципа прихватљива.

Претпоставимо да нам нека особа каже да је учинила оно што је учинила због тога што је била онемогућена да учини другачије; или претпоставимо да

она даје сличну изјаву да је учинила то што је учинила због тога што је морала то да учини. Обично прихватамо изјаве налик овим (уколико им верујемо) као валидна оправдања, и овакве изјаве могу на први поглед изгледати као да призивају поправљени принцип алтернативних могућности. Али ја мислим да када прихватамо овакве изјаве као валидна оправдања то је зато што претпостављамо да нам је речено више него што изјава стриктно и буквално саопштава. Ми разумемо да особа која нуди такво оправдање мисли да је учинила шта је учинила *једино због тога* што је била онемогућена да учини другачије, или *једино због тога* што је морала да учини тако. И још пре је разумемо да мисли да када је учинила то што је учинила то није било због тога што је то оно што је заиста желела да учини. Принцип алтернативних могућности стога, по мом мишљењу, треба бити замењен следећим принципом: нека особа није морално одговорна за оно што је учинила ако је то учинила само због тога што није могла учинити другачије. Изгледа да се овај принцип не сукобљава са гледиштем да је морална одговорност компатибилна са детерминизмом.

Све ово што следи може бити истинито: постојале су околности које су начиниле да буде немогуће да нека особа избегне чињење нечега; ове околности су стварно играле улогу у изазивању тога да она то учини, тако да је тачно рећи да је она то учинила због тога што није могла учинити другачије; та особа је заиста желела да учини то што је учинила; она је то учинила због тога што је то оно што је стварно желела да учини, тако да није тачно рећи да је учинила то што је учинила само због тога што није могла учинити другачије. Под овим условима, та особа може и те како бити морално одговорна за оно што је учинила. С друге стране, она неће бити морално одговорна за оно што је учинила ако је то учинила само због тога што није могла учинити другачије, чак и ако оно што је учинила јесте оно што је стварно желела да учини.

(превод са енглеског: Милан Јовановић)

